

Małgorzata ABASSY

Uniwersytet Jagielloński
malgorzata.abassy@uj.edu.pl

Katarzyna KOSOWSKA

Uniwersytet Jagielloński
katarzyna.1.kosowska@uj.edu.pl

GOSPODARKA – POLITYKA – SPOŁECZEŃSTWO

TRANSFORMACJA SYSTEMU OD OTWARCIA DO ZAMKNIĘCIA GRANIC – ROSJA PO 1991 ROKU

ABSTRACT **Economics – Politics – Society: Systemic Transformation since the Opening till the Closure of the Borders – Russia after 1991**

The article presents the breakthrough moments of the transformation of Russia as a dynamic system of interconnected elements and phenomena from the area of politics, economy and social life. The research period covered the years 1991-2021. The theoretical and methodological framework was provided by Marian Mazur's systemic approach. It allowed to assess the system through the prism of the functionality of its main modules and the deliberate impact on the environment. As a result, a model of the system was provided. It allows to recognize, order, and predict the processes within the system. The final conclusions are the following: Since 1991, Russia, included in the system treated as the interaction of three functional modules: power, management, and information, has gone through a path that has led its inhabitants back to the Soviet-era scheme. The above-mentioned modules, functioning in democratic countries independently, in the case of Russia merged into one – previously managed. The latter took over the functions of the others, becoming the source of all information. On the one hand, it acts as a centrifugal force, generating the binding perspective of reality, and on the other hand, it has a centripetal character, attracting all resources to maintain its status quo.

Keywords: economics, politics, system, security, Russia

Słowa kluczowe: gospodarka, polityka, system, bezpieczeństwo, Rosja

WPROWADZENIE

Celem prezentowanych rozważań jest prześledzenie przełomowych momentów transformacji Rosji jako dynamicznego systemu wzajemnie sprzężonych elementów i zjawisk z obszaru polityki, gospodarki i życia społecznego. Okres badawczy obejmuje lata 1991-2021. Teoretyczno-metodologicznych ram dostarcza ujęcie systemowe Mariana Mazura, które pozwala oceniać system przez pryzmat funkcjonalności jego głównych modułów oraz celowego wywierania wpływu na otoczenie¹. Proponowane podejście stwarza możliwość uporządkowania ogromnej liczby wewnętrznie zróżnicowanych zjawisk ze względu na ich funkcjonalność. Pozwala również wyodrębnić element bądź elementy, które pełnią funkcje sterownicze w systemie przez oddziaływanie zarówno na jego wewnętrzne moduły, jak i na otoczenie systemu. W rezultacie zostaje skonstruowany model systemu pozwalający na szybkie rozpoznawanie, porządkowanie zachodzących procesów oraz prognozowanie kierunków rozwoju.

Trzy główne typy zjawisk i procesów wyróżnione zostały ze względu na takie funkcje pełnione w systemie, jak: zasilanie (sfera ekonomiczna), zarządzanie (sfera polityczna), (in)formowanie (sfera społeczna). W tym ostatnim obszarze zostanie uwzględniona rola mediów oraz protestów społecznych jako dwóch rodzajów narzędzi komunikowania treści i wywierania wpływu na sposób interpretacji zjawisk dostępnych szerokiemu ogółowi obywateli, w tym także przedstawicielom elity rządzącej.

ROSYJSKA GOSPODARKA W CZASIE KRYZYSÓW

Na przestrzeni lat 1991-2021 Rosja doświadczyła kilku kryzysów ekonomicznych wraz z towarzyszącymi im próbami kompensacji skutków, podejmowanymi przez rosyjskich średnich przedsiębiorców, oligarchów oraz prezydenta i jego otoczenie.

Głębokiej transformacji systemowej, zapoczątkowanej rozpadem ZSRR w roku 1991, towarzyszyły kryzysy zarówno natury wewnętrznej, wynikające w naturalny sposób z procesów przemian, jak i kryzysy o charakterze globalnym, bezpośrednio wpływające na dynamikę i kierunek zmian w systemie społeczno-gospodarczo-politycznym Rosji.

Przyczyną głębokiego kryzysu gospodarczego, w jakim znalazła się Federacja Rosyjska po 1991 r., było z jednej strony przerwanie dotychczasowych więzi gospodarczych pomiędzy 15 republikami tworzącymi ZSRR i towarzysząca temu procesowi utrata rynków zbytu, a z drugiej strony konieczność transformacji gospodarczej państwa. Przejście od gospodarki centralnie planowanej do wolnorynkowej opierało się na tzw. terapii szokowej, której zwolennikiem był główny ekonomista, premier i minister finansów w pierwszych latach rządów Borysa Jelcyna – Jegor Gajdar. Do filarów reform gospodarczych odnieść należy: uwolnienie cen, liberalizację handlu, likwidację

¹ Por. M. Mazur, *Cybernetyczna teoria układów samodzielnych*, Warszawa 1966, s. 47-59.

państwowych monopoli oraz program powszechnej prywatyzacji². Priorytetem transformacji gospodarczej stała się budowa rynku wolnego od nadmiernej ingerencji państwa, opartego na dobrze prosperującym sektorze prywatnym i wysokim stopniu konkurencyjności gospodarki³. Przekształceniom gospodarczym towarzyszył kilkuletni kryzys gospodarczy, charakteryzujący się spadkiem PKB, hiperinflacją i w konsekwencji spadkiem poziomu życia Rosjan.

Ze względu na fatalne wyniki 1991 r. początek reform był dramatyczny. PKB w 1992 r. zmniejszyło się o 20% i wyniosło 460,3 mld dolarów amerykańskich (dalej: dolarów). Podobnie wielkość produkcji przemysłowej odnotowała spadek o ok. 15-20%. W kolejnych latach wskaźnik PKB nadal spadał, by na koniec 1998 r. stanowić ok. 50% swej wartości z 1991 r.⁴

Uwolnienie krajowych cen w warunkach niedoborów i nadwyżki popytu uruchomiło gwałtowną inflację. W Rosji w styczniu 1992 r. ceny zamiast o prognozowane przez MFV 50% wzrosły o 250%, a pod koniec grudnia 1992 r. hiperinflacja osiągnęła poziom 2610%⁵. W celu zredukowania wzrostu cen władze wprowadziły szereg ograniczeń oraz dokonały reglamentacji rynku, co skutkowało deficytem artykułów pierwszej potrzeby (powstał deficyt rządu 35-40%)⁶. Pod koniec 1994 r. ceny konsumpcyjne były o ok. 2000% wyższe niż w grudniu 1990 r., co znalazło odzwierciedlenie w rosnącym koszcie statystycznego koszyka zakupów, który wzrósł z 635 rubli w styczniu 1992 r. do 345 500 rubli w styczniu 1996 r.⁷

Na tle wysokiej inflacji, która kilka lat z rządu przybierała formę hiperinflacji, doszło do drastycznego spadku poziomu życia obywateli. Wskaźnik GNI *per capita* (dochód narodowy brutto na osobę), będący miernikiem dobrobytu obywateli, obniżył się z 21 514 dolarów w 1990 r. do 13 247 dolarów w 1995 r.⁸ Odsetek populacji żyjącej poniżej poziomu ubóstwa w latach 1992-1993 kształtował się na poziomie 31-33,5%, czyli obejmował ok. 50 mln Rosjan⁹. Wysoki poziom ubóstwa w Rosji w latach 90. XX w.

² P. Awen, A. Koch, *Rewolucja Gajdara. Historia rosyjskich reform z pierwszej ręki*, przeł. J. Stawiński, przedm. L. Balcerowicz, Warszawa 2015, s. 175.

³ Ł. Makowski i in., *Dwie dekady transformacji gospodarczej i politycznej Federacji Rosyjskiej. Osiągnięcia, problemy, perspektywy*, Poznań 2013, s. 54-55.

⁴ PKB – Federacja Rosyjska, Bank Światowy, [online] <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKT.P.CD?locations=RU>, 14 III 2022.

⁵ Inflacja – Federacja Rosyjska, Bank Światowy, [online] <https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?locations=RU>, 14 III 2022.

⁶ W. Marciniak, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2001, s. 224.

⁷ *Poverty in Russia Public Policy and Private Responses*, red. J. Klugman, Economic Development Institute of The World Bank, Washington 1997, s. 3, [online] <https://documents1.worldbank.org/curated/en/552951468759008099/pdf/multi-page.pdf>, 14 III 2022.

⁸ *Human Development Report 2020*, Russian Federation, s. 3, [online] <https://hdr.undp.org/sites/default/files/Country-Profiles/RUS.pdf>, 14 III 2022.

⁹ *Uroveň' žizni, Čislennoś' naseleniã, imetúego sredneduśevye denežnyje dobydy niže veličiny prožitocnoġo minimuma, i deficit denežnoġo dobyda*, Rosstat [Уровень жизни, Численность населения, имеющего среднедушевые денежные доходы ниже величины прожиточного минимума, и дефицит денежного дохода, Росстат], [online] <https://rosstat.gov.ru/folder/13397>, 14 III 2022.

koncentrował się w warstwach społecznych tradycyjnie uważanych za ubogie: emerytów, osób samotnie wychowujących dzieci, rodzin wielodzietnych. Obok nich zrodziła się grupa „nowych biednych” – rodzin bezrobotnych, rodzin formalnie zatrudnionych, lecz przebywających na bezpłatnych lub częściowo płatnych urloпах, pracowników sektora publicznego – edukacji, zdrowia, kultury¹⁰. Spadek stopy życiowej dotknął lepiej wykształcone warstwy społeczne w takim samym stopniu jak pozostałą grupę Rosjan. Na taki stan rzeczy wpłynęły dwa czynniki: szybka deprecjacja płac i dochodów w warunkach wysokiej inflacji (hiperinflacji) oraz odziedziczona po epoce radzieckiej płaska skala płac, która często nie uwzględniała kwalifikacji pracowników.

Mnożyły się przypadki zaległości płacowych, stawały się one wręcz normą – dotknęły 2/3 rosyjskiej siły roboczej. Ponadto pracownicy byli zmuszani do przyjmowania zapłaty w naturze, w postaci wyrobów własnego przedsiębiorstwa. Ponieważ nie było konieczności wypłaty wynagrodzeń, pracodawcy nie odczuwali potrzeby zwalniania pracowników¹¹. Oprócz tego wielu Rosjan podejmowało pracę w gospodarce nieformalnej (jako handlarze lub pracownicy tymczasowi), a jednocześnie zachowywało zatrudnienie w sektorze publicznym – nawet jeśli nie otrzymywali w sposób ciągły wynagrodzenia, mogli korzystać z zakładowych świadczeń socjalnych¹². Gospodarka nieformalna odnotowała wzrost z 31% w 1992 r. do 45% w 1994 r.¹³ W związku z tym w pierwszych latach przekształceń gospodarczych nie odnotowano wysokiego wzrostu bezrobocia – 5,9% w 1993 r. wobec 5,4% w 1991 r. Stosunkowo niski poziom bezrobocia osłabiał napięcia społeczne i ograniczał aktywność strajkową obywateli w Rosji¹⁴.

Procesowi prywatyzacji w Rosji towarzyszyło wiele nadużyć, zachowań korupcyjnych ze strony władzy, urzędników i przedsiębiorców, zwłaszcza sprzedaży dużych przedsiębiorstw przemysłowych oraz wydobywczych. Program prywatyzacyjny „pożyczki na akcje” przenosił własność największych i najcenniejszych rosyjskich spółek surowcowych na wąską grupę biznesmenów, przez co stał się przyczyną powstania oligarchii¹⁵. Postępujący proces prywatyzacji rosyjskiej gospodarki w drugiej połowie lat 90. XX w. wpłynął na wzrost bezrobocia do poziomu 11,8% w 1997 r.¹⁶

Pomimo słabej kondycji rosyjskiej gospodarki pod koniec lat 90. XX w. oraz pogorszenia dobrobytu obywateli reformy gospodarcze czasów Jelcyna przyniosły pewne pozytywne rezultaty polegające na stworzeniu w Rosji podstaw gospodarki rynkowej. Już w pierwszych latach reform (1992-1995) udział państwa w gospodarce uległ

¹⁰ *Poverty in Russia...*, s. 49.

¹¹ A. Åslund, *Jak budowano kapitalizm. Transformacja Europy Środkowej i Wschodniej, Rosji i Azji Środkowej*, przeł. M. Rusiński, Warszawa 2010, s. 120.

¹² S. Commander, M. Schankerman, *Enterprise Restructuring and Social Benefits*, „Economist of Transition and Institutional Change” 1997, vol. 5, no. 1, s. 1-24.

¹³ E. Gontmakher, *Assessing the Shadow Economy in Russia*, Geopolitical Intelligence Services Reports Online, [online] <https://www.gisreportsonline.com/r/russia-shadow-economy/>, 14 III 2022.

¹⁴ W. Marciniak, *Rozgrabione imperium...*, s. 237.

¹⁵ Ł. Makowski i in., *Dwie dekady...*, s. 67.

¹⁶ *Stopa bezrobocia – Federacja Rosyjska*, Bank Światowy, [online] <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS?locations=RU>, 14 III 2022.

drastycznej redukcji z prawie 70% PKB do 41% PKB¹⁷. Gospodarka rosyjska wolno wychodziła z kryzysu dzięki wzrostowi sprzedaży eksportowej surowców energetycznych. Jednak ten pozytywny ruch wznoszący został zahamowany przez kryzys finansowy roku 1998.

Kryzys finansowy 1998 r., wywołany przez kryzys azjatycki, który rozpoczął się rok wcześniej, był największym dramatem stabilizującej się gospodarki rosyjskiej. Na skutek utraty stabilności finansowej (znaczny wzrost zadłużenia zagranicznego oraz emisja ogromnej liczby obligacji) oraz w wyniku nieprzeprowadzenia dostatecznej liczby reform strukturalnych Rosja drugi raz pogrążyła się w recesji. Ujawniły się negatywne strony prywatyzacji, która nie zapoczątkowała inwestycji w przemyśle i nie doprowadziła do pełnej konkurencyjności gospodarki. Siła kryzysu została spotęgowana spadkiem cen ropy na rynkach światowych do 10 dolarów za baryłkę, co mocno uderzyło w podstawy gospodarki. W 1998 r. odnotowano spadek PKB o 5,3% i wyniósł on 271 mld dolarów¹⁸. Stopa bezrobocia osiągnęła najwyższy poziom od początku lat 90. XX w. – 13,3%¹⁹, inflacja zaś nieprzerwanie rosła przez kolejne dwa lata i w 1999 r. wyniosła 85,7%²⁰. Dla Rosjan największym ciosem było obniżenie realnych dochodów, które w latach 1998-1999 osiągnęły poziom 45%²¹. Po kilkuletnim okresie spadania odsetka populacji żyjącej poniżej granicy ubóstwa na przełomie wieków wskaźnik ten wzrósł do 28,4%²².

W porównaniu z 1991 r. kryzys z 1998 r. udało się relatywnie szybko opanować dzięki likwidacji deficytu budżetowego (ograniczenie wydatków), rezygnacji z subsydiowania nierentownych przedsiębiorstw, wprowadzeniu liberalnej reformy podatkowej i innych reform wolnorynkowych. *Rosyjski krach finansowy jawi się nam jako rodzaj ekonomicznej katharsis. Z dnia na dzień rosyjski rząd wprowadził wszystkie te posunięcia, które powinien podjąć już w 1992 roku*²³. Dewaluacja rubla pozwoliła na zwiększenie aktywności rosyjskich przedsiębiorców, którzy wykorzystali tanie surowce krajowe do rozwoju produkcji, co poskutkowało wyhamowaniem tendencji importowych w rosyjskiej gospodarce²⁴. Przedwyborczy program Władimira Putina „Program Grafa – Strategia rozwoju Federacji Rosyjskiej do 2010 roku”²⁵ oraz jego realizacja w początkowej fazie pierwszej kadencji prezydentury dawały nadzieję na szybką i skuteczną modernizację rosyjskiej gospodarki. W 2002 r. zarówno USA, jak i UE przyznały Rosji status

¹⁷ *Poverty in Russia...*, s. 6.

¹⁸ *PKB – Federacja Rosyjska...*

¹⁹ *Stopa bezrobocia – Federacja Rosyjska...*

²⁰ *Inflacja – Federacja Rosyjska...*

²¹ *Rosyjski kryzys finansowy 1998 roku*, RosjaPL, 20 IV 2014, [online] <https://www.rosjapl.info/historia-rosji-ukrainy-zsrr/gospodarka-rosji/rosyjski-kryzys-finansowy-1998-roku.html>, 14 III 2022.

²² *Uroven' žizni, Čislennost' naseleniâ...* [Уровень жизни, Численность населения...].

²³ A. Åslund, *Jak budowano...*, s. 173.

²⁴ *Rosyjski kryzys finansowy 1998 roku...*

²⁵ *Rossijskaja ekonomika. Nastoašee i perspektivy posle reform*, red. E.G. Åsina, Moskwa [Российская экономика. Настоящее и перспективы после реформ, ред. Е.Г. Ясина, Москва] 2019, s. 480.

gospodarki rynkowej²⁶. Rosnące zyski z eksportu surowców energetycznych po 2000 r. umożliwiły Rosji przedterminową spłatę zadłużenia, przyczyniły się do powstania dużych nadwyżek oraz wejścia na drogę wzrostu gospodarczego z przeciętną stopą wynoszącą 7% w skali roku²⁷.

Pierwsze dwie kadencje prezydentury Władimira Putina (2000-2008) upłynęły pod znakiem koniunktury na surowce energetyczne, co przeciętnemu Rosjaninowi, nieobeznanemu z mechanizmami gospodarki na poziomie globalnym, pozwalało żywić złudne przekonanie, że po trudnych latach 90. pojawił się człowiek, który potrafi zapewnić spokój i dobrobyt.

W światowy kryzys gospodarczy 2008 r., który zbiegł się z początkiem prezydentury Dymitra Miedwiediewa (2008-2012), Rosja weszła po dziewięciu latach wzrostu gospodarczego, uwarunkowanego w głównej mierze wysokimi cenami surowców energetycznych. Wśród głównych przyczyn zapaści gospodarczej wymienić należy drastyczny spadek cen ropy naftowej na rynkach światowych w przeciągu pół roku: ze 150 do 50 dolarów²⁸. Załamanie się korzystnej koniunktury na światowym rynku ropy naftowej zachwiało stabilnością finansową Rosji, która w ciągu dwóch pierwszych kadencji Putina zwiększyła swą zależność surowcową: w 2007 r. udział przychodów naftowo-gazowych w budżecie federalnym sięgał aż 50%²⁹. Środki finansowe zgromadzone w okresie ośmiu lat prosperity w funduszach stabilizacyjnych (naftowo-gazowych)³⁰ złagodziły skutki kryzysu, jednakże nie uchroniły Rosji przed poważnymi spadkami podstawowych wskaźników ekonomicznych. Do obniżenia się PKB Rosji o 7,8%³¹ w 2009 r. przyczyniło się ograniczenie popytu wewnętrznego i zewnętrznego. Po raz pierwszy od dziewięciu lat Rosja musiała stawić czoła deficytowi budżetowemu³². Negatywne tendencje w gospodarce spotęgowane zostały wojną rosyjsko-gruzińską, rozpoczętą w sierpniu 2008 r.

Kryzys gospodarczy przyniósł wzrost bezrobocia z 6% w 2007 r. do 8,3% w 2009 r.³³, przy czym poziom bezrobocia w poszczególnych częściach kraju był zróżnicowany.

²⁶ *The European Union and Russia: Close Neighbours, Global Players, Strategic Partners*, Luxembourg 2007, s. 5, [online] https://eeas.europa.eu/archives/docs/russia/docs/russia_brochure07_en.pdf, 14 III 2022; *U.S. Decides to Grant Russia Status of 'Market Economy'*, *The Wall Street Journal*, 7 VII 2002, [online] <https://www.wsj.com/articles/SB102338086855952080>, 14 III 2022.

²⁷ Szerzej na ten temat: E. Paszyc, I. Wiśniewska, *Gospodarka rosyjska pod rządami Putina. Czynniki wzrostu i hamulce rozwoju*, Warszawa 2005, [online] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/prace-osw/2005-08-15/gospodarka-rosyjska-pod-rzadami-putina-czynniki-wzrostu-i-hamulce>, 14 III 2022.

²⁸ *Ceny ropy Brent*, Investing, [online] <https://pl.investing.com/commodities/brent-oil-historical-data>, 14 III 2022.

²⁹ K. Kosowska, *Rosyjski sektor naftowy wobec nowych wyzwań na rynku krajowym i zagranicznym*, Kraków 2016, s. 14.

³⁰ *Tamże*, s. 49-50.

³¹ *PKB – Federacja Rosyjska...*

³² *Eżegodnaâ informaciâ ob ispolnenii federal'nogo bûdzeta* [Ежегодная информация об исполнении федерального бюджета], [online] https://minfin.gov.ru/ru/statistics/fedbud/execute/?id_65=80041-yezhegodnaya_informatsiya_ob_ispolnenii_federalnogo_byudzheta&id_s_1_yanvarya_2006_g, 14 III 2022.

³³ *Stopa bezrobocia – Federacja Rosyjska...*

Wysokie bezrobocie dało o sobie znać szczególnie w monomiastach, aglomeracjach budowanych wokół dużych przedsiębiorstw, zatrudniających większość osób czynnych zawodowo w danym regionie. Rosjanie, którym udało się zachować pracę, musieli się mierzyć z innymi problemami, jak przymusowe urlopy, praca w niepełnym wymiarze godzin czy zaległości płacowe³⁴. W warunkach rosnącej inflacji (14,1% w 2008 r.) zmniejszyły się realne dochody obywateli³⁵. Ponadto pierwszy raz od siedmiu lat wzrósł odsetek najbiedniejszych Rosjan: w 2008 r. 19 mln obywateli żyło poniżej poziomu ubóstwa, co stanowiło 13,4% ogółu populacji³⁶. Część Rosjan uciekła w gospodarkę nieformalną, o czym świadczy wzrost udziału szarej strefy w PKB z 33% w 2008 r. do 37% w 2009 r.³⁷ W ramach strategii antykryzysowej państwo zwiększyło w budżecie federalnym wydatki na pomoc socjalną o ponad 40% w 2009 r. oraz 35% w 2010 r.³⁸ Przyjęta w 2008 r. Koncepcja długoterminowego społeczno-gospodarczego rozwoju Federacji Rosyjskiej do 2020 r.³⁹ za priorytet stawiała sobie realizację prosocjalnego rozwoju społecznego państwa.

Do negatywnych zjawisk zaobserwowanych w gospodarce zaliczyć należy rosnący udział państwa w poszczególnych sektorach przemysłu. Proces ten rozpoczął się w okresie drugiej kadencji prezydentury Putina, gdy władza przeprowadziła renacjonalizację najbardziej dochodowych aktywów (w sektorze naftowym, elektromaszynowym, finansowym) oraz położyła nacisk na budowę megaholdingów wokół przedsiębiorstw państwowych. Ich uprzywilejowana pozycja na rynku była wynikiem pomocy finansowej ze strony państwa, otrzymywania zamówień publicznych oraz tego, że zarządzały nimi osoby z otoczenia Putina⁴⁰. Jednocześnie stracili swoją mocną pozycję w życiu polityczno-gospodarczym kraju „starzy” oligarchowie epoki jalcynowskiej⁴¹,

³⁴ I. Wiśniewska, A. Dubas, J. Rogoża, *Rosja w kryzysie: rok pierwszy*, „Raport OSW”, 27 I 2010, s. 30-33, [online] <https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/Rosja%20w%20kryzysie%20rok%20pierwszy.pdf>, 14 III 2022.

³⁵ *Osnovnye social'no-ekonomičeskie pokazateli urovnâ žizni naseleniâ, Rossijskij statističeskij eżegodnik – 2009g* [Основные социально-экономические показатели уровня жизни населения, Российский статистический ежегодник – 2009г.], [online] https://gks.ru/bgd/regl/b09_13/IssWWW.exe/Stg/html1/06-01.htm, 14 III 2022.

³⁶ *Uroveň žizni, Čislennoś naseleniâ...* [Уровень жизни, Численность населения...].

³⁷ *Assessing the Shadow...*

³⁸ N.V. Zubarevič, E.A. Gorina, *Social'nye rashody v Rossii: federal'nyj i regional'nye bûdżety*, Moskva [Н.В. Зубаревич, Е.А. Горина, *Социальные расходы в России: федеральный и региональные бюджеты*, Москва] 2015, s. 16, [online] https://www.hse.ru/data/2015/05/19/1097215048/2015_3q_SocialSpending_fin_z.pdf, 14 III 2022.

³⁹ *Koncepcijâ dolgosročnoĝo social'no-ekonomičeskogo razvitiâ Rossijskoj Federacii na period do 2020 goda* [Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года], [online] <https://docs.cntd.ru/document/902130343>, 14 III 2022.

⁴⁰ Szerzej na ten temat: I. Wiśniewska, „Niewidzialna ręka... Kremla”. *Kapitalizm państwowy po rosyjsku*, Warszawa 2017, [online] https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/PUNKT_WIDZENIA_14.pdf, 14 III 2022.

⁴¹ W. Konończuk, „Sprawa Jukosu”. *Przyczyny i konsekwencje*, Warszawa 2006, [online] https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/prace_25_0.pdf, 14 III 2022.

ich miejsce zaś zajęła elita biznesowa epoki Putina, która dziś kontroluje ogromny majątek, najczęściej państwowy. W czasie recesji gospodarczej 2008 r. państwo skutecznie kontynuowało politykę wsparcia finansowego dla przedsiębiorstw państwowych, jednocześnie renacjonalizując upadające spółki prywatne (np. w sektorze bankowym czy kolejowym). Przy czym firmy państwowe otrzymywały pomoc na podstawie nieprecyzyjnych kryteriów⁴².

Choć kryzys 2008 r. obnażył kruche podstawy rosyjskiej gospodarki i jej nadmierne uzależnienie od eksportu surowców energetycznych, polityka gospodarcza Rosji w kolejnych latach nie uległa zmianie – program modernizacji gospodarki został wstrzymany, zależność surowcowa rosła, a państwo sukcesywnie zwiększało swój udział w gospodarce i ograniczało rozwój wolnej konkurencji.

Upolitycznienie gospodarki oraz usztywnianie systemu politycznego kosztem rozwijania mechanizmów i instytucji społeczeństwa obywatelskiego, a także wspierania przedsiębiorczości rozumianej jako szerokie spektrum samodzielnych inicjatyw znalazło wyraz w niewspółmiernie małym wzroście PKB w roku 2014. Już wówczas można było prognozować, że struktura polityczna państwa będzie się rozwijała kosztem jego wzrostu gospodarczego, a co za tym idzie – wolności obywateli.

W latach 2010-2014 Rosja przeżyła najpotężniejszy boom naftowy w całej swej historii, który zagwarantował wpływy eksportowe sięgające prawie 2,5 bln dolarów. Niemniej jednak PKB Rosji z 2014 r. przerósł ten z 2008 r. jedynie o 6%, podczas gdy gospodarka światowa odnotowała 12% wzrost. W rezultacie udział rosyjskiej gospodarki w światowej zmniejszył się, a tempo jej rozwoju było ujemne⁴³. Zatrzymanie dopływu kapitału w połowie 2015 r. oraz spadek cen ropy pod koniec roku (z 115 dolarów w czerwcu 2014 do 46 dolarów za baryłkę ropy Brent w styczniu 2015 r.)⁴⁴ dały początek poważnemu kryzysowi gospodarczemu w Rosji.

Wśród głównych przyczyn kryzysu finansowo-gospodarczego w Rosji w 2014 r. wskazać można: problemy strukturalne rosyjskiej gospodarki związane z wyczerpywaniem się potencjału surowcowego modelu rozwoju oraz ze wzrostem udziału państwa w gospodarce; spadek cen ropy naftowej na rynkach światowych, jak również sankcje gospodarcze nałożone na Rosję jako reakcja Zachodu na aneksję Krymu.

W latach 2008-2014 Rosja nie zmieniła modelu gospodarczego – ropa i produkty naftowe nadal stanowiły główny towar rosyjskiego eksportu (70% udziału w eksporcie ogółem)⁴⁵, a budżet federalny Rosji planowany był z uwzględnieniem cen ropy naftowej. W 2014 r. udział przychodów naftowo-gazowych w budżecie federalnym pozostawał na wysokim poziomie: ok. 50%. W tej sytuacji po 2014 r. nasiliły się problemy strukturalne rosyjskiej gospodarki. Coraz mocniej dawały o sobie znać skutki „kłatwy

⁴² I. Wiśniewska, A. Dubas, J. Rogoża, *Rosja w kryzysie...*, s. 21-23.

⁴³ K. Rogov, *Kryzys: Nowyj sezon*, „Vedomosti” [К. Рогов, *Кризис: Новый сезон*, „Ведомости”], 11 IX 2015.

⁴⁴ *Ceny ropy Brent...*

⁴⁵ M. Menkiszak, E. Fischer, *Kryzys putinowskiego modelu gospodarki w Rosji*, Analizy OSW, 17 XII 2014, [online] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2014-12-17/kryzys-putinowskiego-modelu-gospodarki-w-rosji>, 14 III 2022.

surowcowej⁴⁶. W sferze makroekonomicznej dotyczyły one wpływu zasobności państwa w surowce na destabilizację gospodarki w wyniku pojawienia się „choroby holenderskiej”⁴⁷ oraz niestabilności kształtowania się cen surowców energetycznych na rynkach światowych. Napływające dużym strumieniem petrodolary przez lata osłabiały motywację władz do budowy silnej, zdywersyfikowanej oraz konkurencyjnej gospodarki. Główne zagrożenie dla gospodarki rosyjskiej w kolejnych latach stanowiło zachowanie niskich cen ropy (35-40 dolarów za baryłkę) lub ich dalszy spadek. Dodatkowo udział państwa w gospodarce wraz z kontrolowanymi przez nie korporacjami wzrósł do 70%⁴⁸.

Działania militarne Rosji w Ukrainie, zakończone aneksją Krymu, skutkowały sankcjami ekonomicznymi ze strony Zachodu⁴⁹ oraz spadkiem zaufania międzynarodowego do rynku rosyjskiego. W sposób pośredni przyczyniły się one do spadku kursu rubla, wzrostu inflacji, a w konsekwencji destabilizacji gospodarki⁵⁰. W perspektywie krótkoterminowej najważniejsze okazały się sankcje finansowe, w średnio- i długoterminowej – sankcje nałożone na rosyjski sektor naftowy.

Dla społeczeństwa konsekwencją recesji był spadek poziomu dobrobytu w wyniku podwojenia inflacji do 15,5%⁵¹ w 2015 r. (szczególnie w sektorze spożywczym) oraz zmniejszenie się realnych dochodów Rosjan: w 2015 r. odnotowany spadek wyniósł 3,2%, a w 2016 – 5,8%⁵². Według danych Rosstatu odsetek populacji żyjącej poniżej poziomu ubóstwa w 2015 r. wzrósł o 1,9 pkt procentowego do 13,4%, co oznacza, że 19,6 mln Rosjan żyło w skrajnej biedzie. Z kolei Raport Rosyjskiej Akademii Gospodarki Narodowej i Administracji Publicznej przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej podaje, iż poniżej granicy ubóstwa w 2017 r. żyło 22% obywateli⁵³. Zdaniem szwedzkiego

⁴⁶ Szerzej na ten temat: R. Auty, *Sustaining Development in Mineral Economies: The Resource Curse Thesis*, London 1993.

⁴⁷ „Choroba holenderska” polega na spadku konkurencyjności w branżach niepowiązanych z dynamicznie rozwijającym się sektorem wydobywczym w wyniku szybkiej aprecjacji waluty krajowej oraz wysokiej inflacji, będących wynikiem wzrostu dochodów z eksportu surowców. W przypadku przedsiębiorstw z branży pozasurowcowych spadek produkcji w wyniku osłabienia ich konkurencyjności w krótkiej perspektywie czasowej prowadzi do destabilizacji gospodarki, w dłuższej zaś – do uzależnienia rozwoju gospodarczego państwa od sektora wydobywczego. Y. Sialitskaya, „*Kłątwa bogactwa*” a polityka gospodarcza państwa [rozprawa doktorska], Poznań 2013.

⁴⁸ *Kryzys gospodarczo-finansowy w Rosji. Uwarunkowania, przejawy, perspektywy*, Warszawa 2015, s. 10, [online] https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/raport_kryzys_w_rosji_net_0.pdf, 14 III 2022.

⁴⁹ *Sankcje UE wobec Rosji w sprawie Ukrainy (od 2014 r.)*, Rada Unii Europejskiej, [online] <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/>, 14 III 2022.

⁵⁰ K. Falkowski, *Bezpieczeństwo ekonomiczne Rosji w warunkach sankcji gospodarczych UE w kontekście posiadanych międzynarodowych przewag konkurencyjnych*, „*Studia Europejskie*” 2015, nr 4, s. 162-164.

⁵¹ *Inflacja – Federacja Rosyjska...*

⁵² *Informacja o social'no-ekonomičeskom položenii Rossii*, Rosstat [Информация о социально-экономическом положении России, Росстат], [online] <https://rosstat.gov.ru/compendium/document/50800>, 14 III 2022.

⁵³ *Ežemesáchnyj monitoring social'no-ekonomičeskogo položenii i samočuvstviá naseleniá 2015 g. – oktábr' 2018 g.*, Institut social'no go analiza i prognozirovaniá [Ежемесячный мониторинг

ekonomisty Andersa Åslunda, niski poziom życia Rosjan był wynikiem nie tylko strukturalnych problemów gospodarczych, lecz także wojny prowadzonej z Ukrainą, gdyż w wyniku sankcji Rosja traci 10 mld dolarów rocznie, co stanowi 0,7% PKB⁵⁴. Utrzymujący się w kolejnych latach deficyt budżetowy uniemożliwił wsparcie finansowe obywateli, na jakie mogli liczyć podczas kryzysu w latach 2008-2009. Redukcja czasu pracy, obniżenie wynagrodzeń czy przejście do szarej strefy – to główne strategie radzenia sobie przedsiębiorstw rosyjskich w okresie kryzysowym. Zatrudnienie w szarej strefie dotyczyło od 25% do 40% zatrudnionych⁵⁵, co wpłynęło na stosunkowo niewielki wzrost bezrobocia – z 5,16% w 2014 r. do 5,57% w 2016 r.⁵⁶

Spadek kursu rubla w okresie kryzysowym przyczynił się do obniżenia wyrażanej w dolarach kapitalizacji rosyjskich przedsiębiorstw i banków. Na skutek spadku cen ropy naftowej na rynkach światowych oraz działania zachodnich sankcji kłopoty zaczął odczuwać także sektor energetyczny. Największe firmy z tej branży – Rosneft oraz Novatek – zostały zmuszone do zamrożenia na bliżej nieokreślony czas projektów realizowanych z zachodnimi korporacjami energetycznymi⁵⁷. Kryzys 2014 r. nie ominął także rosyjskich oligarchów, których majątki skurczyły się o 73 mld dolarów⁵⁸.

Strategia antykryzysowa rządu skupiła się na działaniach doraźnych, głównie o charakterze ekonomicznym, które objęły wsparcie finansowe dla wybranych sektorów gospodarki oraz budżetów regionalnych w celu zapobiegania ewentualnym napięciom społecznym. Obok nich wykorzystywane były również działania polityczno-propagandowe⁵⁹. Coraz mocniej dawał o sobie znać polityczny aspekt „kłatwy surowcowej”, na który składają się: wzrost autokratyzmu oraz korupcji, pogoń za rentą (*rent-seeking*) oraz pogoń za przejęciem renty (*rent-seizing*), czyli prowadzenie polityki dystrybucji dochodów w sposób zapewniający reelekcję rządów w kolejnych wyborach⁶⁰. Reformy strukturalne mogłyby doprowadzić do wymiany członków elity rządzącej, a w dalszej perspektywie – do zmiany istoty systemu politycznego, dlatego były skutecznie hamowane.

Ograniczenie popytu wewnętrznego wywołanego pandemią COVID-19 oraz spadek cen ropy (z 65 dolarów za baryłkę Brent w listopadzie 2019 r. do ok. 20 dolarów

социально-экономического положения и самочувствия населения 2015 г. – октябрь 2018 г., Институт социального анализа и прогнозирования], [online] <https://www.ranepa.ru/images/News/2018-11/20-11-2018-monitoring.pdf>, 14 III 2022.

⁵⁴ Åslund: *Vojna v Ukraine obhoditsja Rossii v \$45 mlrd v god* [Åslund: *Война в Украине обходится России в \$45 млрд в год*], Gordon, 21 VI 2018, [online] <https://gordonua.com/publications/aslund-voyna-v-ukraine-obhoditsya-rossii-v-45-mlrd-v-god-250734.html>, 14 III 2022.

⁵⁵ M. Domańska, *Kryzys w Rosji. Degradacja modelu zarządzania gospodarką*, Warszawa 2018, s. 12, [online] https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/prace_61_pl_kryzys-w-rozji_net.pdf, 14 III 2022.

⁵⁶ *Stopa bezrobocia – Federacja Rosyjska...*

⁵⁷ K. Kosowska, *Rosyjski sektor...*, s. 161-167.

⁵⁸ *Forbes: V Rossii sokratilos' čislo dollarovyh milliarderov* [Forbes: *В России сократилось число долларовых миллиардеров*], Delfi, 16 IV 2015, [online] <https://www.delfi.lt/ru/abroad/russia/forbes-v-rossii-sokratilos-chislo-dollarovyh-milliarderov.d?id=67724090>, 14 III 2022.

⁵⁹ M. Domańska, *Kryzys w Rosji...*, s. 20-21.

⁶⁰ Y. Sialitskaya, „*Kłątwa bogactwa*”...

w kwietniu 2020 r.)⁶¹ stanęły u podstaw kolejnej recesji gospodarczej, która nastąpiła po kilku latach stagnacji. Realne dochody Rosjan pod koniec 2020 r. zmniejszyły się o 3,5% w porównaniu z rokiem poprzednim⁶². Szczytowy spadek dochodów gospodarstw domowych nastąpił w drugim kwartale 2020 r. (o prawie 8%) i był związany z rosnącym bezrobociem (zmiana z 4,5% w 2019 r. do 5,6% w 2020 r.)⁶³, spadkiem dochodów rosyjskich przedsiębiorców oraz załamaniem się zarobków w szarej strefie gospodarki. Na tym tle rekordowo rosła liczba Rosjan zaciągających mikrokredyty⁶⁴. Zaobserwowano też problemy ze spłatą kredytów i pożyczek. Rosjanie skarżyli się, że ich dochody wystarczają jedynie na zaspokojenie podstawowych potrzeb – blisko jedną trzecią z nich stać wyłącznie na jedzenie, a 6% brakuje nawet na żywność⁶⁵.

W obszarze gospodarczym pandemia najmocniej uderzyła w sektor usług, niemniej jednak PKB skurczył się jedynie o ok. 4%⁶⁶ ze względu na słabość sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Rosji, który generuje jedynie ok. 20% PKB⁶⁷. Pandemia koronawirusa spowodowała straty w 1/3 rosyjskich firm, a milion przedsiębiorstw zostało zamkniętych⁶⁸. W 2020 r. Rosja odnotowała rekordowy w ciągu ostatnich pięciu lat deficyt budżetowy na poziomie 676,6 mld rubli. Nadwyżkę wydatków nad dochodami wykazały 2/3 regionów kraju całej Rosji⁶⁹.

Wsparcie dla społeczeństwa i gospodarki realizowane było dzięki rezerwom zgromadzonym w funduszach stabilizacyjnych, które w okresie „putinizmu”⁷⁰ dwukrotnie

⁶¹ *Ceny ropy Brent...*

⁶² *Informaciâ o social'no-ekonomičeskom položenii Rossii 2020 god*, Rosstat [Информация о социально-экономическом положении России 2020 год, Росстат], s. 111, [online] <https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/6WHhWc1N/oper-12-2020.pdf>, 14 III 2022.

⁶³ *Stopa bezrobocia – Federacja Rosyjska...*

⁶⁴ Ū. Koškina, *Dolâ rossiân s pät'û i bolee mikrozajmami dostigla pika za dva goda* [Ю. Кошкина, Доля россиян с пятью и более микрозаймами достигла пика за два года], RBC, 12 I 2022, [online] <https://www.rbc.ru/finances/28/01/2022/61f292439a7947830ef2d93a>, 14 III 2022.

⁶⁵ M. Domańska i in., *Rosja w prognozie 2021 roku. Sytuacja polityczna, społeczna i gospodarcza*, „Komentarze OSW” 2021, nr 371, s. 5, [online] https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/komentarze_371_0.pdf, 14 III 2022.

⁶⁶ *PKB – Federacja Rosyjska...*

⁶⁷ *Rosstat zafiksiroval sniženie doli malogo biznesa v ekonomike* [Росстат зафиксировал снижение доли малого бизнеса в экономике], „Kommersant”, 28 I 2020, [online] <https://www.kommersant.ru/doc/4234236>, 14 III 2022.

⁶⁸ *Rossijskij biznes pokazal sil'nejšee padenie pribyli za 16 let* [Российский бизнес показал сильнейшее падение прибыли за 16 лет], FinExpertiza, 12 VIII 2020, [online] <https://finexpertiza.ru/press-service/researches/2020/padenie-pribyli-za-16-let/>, 14 III 2022.

⁶⁹ *Konsolidirovannye bûdżety sub'ektov Rossijskoj Federacii i bûdżetov territorial'nyh gosudarstvennyh tvebûdżetnyh fondov*, Federal'noe kazačejstvo [Консолидированные бюджеты субъектов Российской Федерации и бюджетов территориальных государственных внебюджетных фондов, Федеральное казначейство], [online] <https://roskazna.gov.ru/ispolnenie-byudžetov/konsolidirovannye-byudžety-subektov/1019/>, 14 III 2022.

⁷⁰ Definicje i opis „putinizmu” – por. H. Gosילו, *Putin as Celebrity and Cultural Icon*, Routledge 2013; A. Sobanet, *Generation Stalin: French Writers, the Fatherland, and the Cult of Personality*, Bloomington 2018.

ratowały rosyjski model gospodarczy. Dodatkowo w lipcu 2020 r. została przyjęta ustawa *Narodowe cele Federacji Rosyjskiej do 2030 roku*⁷¹ skoncentrowana na pięciu obszarach, z których większość odnosi się do kwestii poprawy dobrobytu społecznego. Walka z ubóstwem – niezmienny postulat Kremla – zakłada dwukrotne zmniejszenie wskaźnika biedy do 2030 r.

Prześledzenie zmian zachodzących w rosyjskiej gospodarce od roku 2000 pozwala stwierdzić, że każda kolejna kadencja prezydentury Putina charakteryzowała się postępującym uzależnieniem gospodarki od eksportu surowców energetycznych, osłabianiem konkurencji i umacnianiem tendencji monopolistycznych w poszczególnych branżach, zwiększaniem udziału państwa w gospodarce, odchodzeniem od zasad gospodarki wolnorynkowej, wzrostem wpływu grup oligarchicznych na procesy gospodarcze oraz rosnącą korupcją, która dziś przenika większość obszarów życia Rosjan. W kategorii wolności gospodarczej (Index of Economic Freedom) Federacja Rosyjska klasyfikowana jest jako kraj o bardzo ograniczonej wolności gospodarczej (*mostly unfree*). W wymienionym rankingu Rosja zajmuje 43 miejsce na 45 krajów w regionie Europy, a jej ogólny wynik jest poniżej średniej regionalnej i światowej⁷². Niechęć rządzących do podjęcia prób modernizacji gospodarki sprawia, iż brak jest perspektyw wyjścia Rosji z recesji gospodarczej w krótkim okresie. Ponadto wysoki poziom wyczerpania środków finansowych gromadzonych w funduszach stabilizacyjnych uniemożliwia wsparcie socjalne dla Rosjan na poziomie z okresu kryzysu 2008 r. Pałacy problem narastającej biedy społeczeństwa mógł znaleźć rozwiązanie albo w rewolucji społecznej, która doprowadziłaby do rozsadzenia granic porządku politycznego i odsunięcia od władzy Putina wraz ze wspierającą go grupą, albo do konfliktu zbrojnego, który skonsolidowałby społeczeństwo wobec przywódcy, przeciwko wrogowi zewnętrznemu, a jednocześnie doprowadził do uszczelnienia granic informacyjnych i skierowania zasobów na cele obronne. Najnowsze wydarzenia z lutego 2022 r. pokazują, że rosyjska elita polityczna wybrała to drugie rozwiązanie. Rodzi się zatem pytanie o mechanizmy transformacji systemu od jego otwarcia w 1991 r. do zamknięcia granic w 2022 r. w świetle tworzenia struktury władzy oraz społecznych treści nadających owej strukturze nieformalną legitymizację⁷³.

⁷¹ Ukaz Prezidenta Rossijskiej Federacji ot 21.07.2020 № 474 „O nacional’nyh celah razvitiâ Rossijskoj Federacii na period do 2030 goda” [Указ Президента Российской Федерации от 21.07.2020 № 474 „О национальных целях развития Российской Федерации на период до 2030 года”], [online] <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202007210012>, 14 III 2022.

⁷² *Index of Economic Freedom*, [online] <https://www.heritage.org/index/country/russia>, 14 III 2022.

⁷³ Por. M. Abassy, *Nieformalne źródła władzy rosyjskich „imperatorów”. Wybrane aspekty*, [w:] *Rosja. Między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, red. A. Dudek, R. Mazur, Toruń 2010, s. 39–48.

OD SZANSY NA TRWAŁY ROZWÓJ DO ZAPRZEPASZCZONYCH SZANS

W nowy okres dziejowy Jelcynowska Rosja wchodziła jako kraj wewnętrznie rozbita, w stanie ogromnego chaosu, jednak z wielkimi ambicjami. Ich ucieleśnieniem stał się Władimir Putin – człowiek, który z nikomu nieznaną postacią⁷⁴ w oczach opinii światowej wyrósł na demoniczny symbol zła i zniszczenia⁷⁵ – wraz ze zbrojną interwencją Rosji w Ukrainie 24 lutego 2022 r.

Nadwyżka budżetowa osiągnięta dzięki wzrostowi ceny ropy na światowych rynkach stworzyła możliwości obniżenia podatku dochodowego do 13%, spłacenia zagranicznych długów i bogacenia się społeczeństwa. Putin został skojarzony ze wzrostem dobrobytu, tym bardziej że udało mu się to, co nie udawało się Jelcynowi: miał realny wpływ na Dumę⁷⁶. Reformy ekonomiczne, których zaplanowanie powierzono Giermanowi Griefowi i Aleksiejowi Kudrinowi⁷⁷, Putin wykorzystał do przekształcenia aparatu zarządzania: nowe zasady wyborów do Rady Federacji pozwoliły na centralizowanie władzy i stopniowe odbieranie wpływów gubernatorom w regionach⁷⁸. Dodatkowo, połączenie partii Jedność (Единство/ Edinstvo) oraz Ojczyzna – Cała Rosja (Отечество — Вся Россия/ Otechestvo — Vsja Rossija) w proputinowską Jedną Rosję (Единая Россия/ Edinaja Rossija) pozbawiło wpływów komunistów. Nowa partia stała się soczewką, która służyła do budowania znanego jeszcze z czasów partii bolszewickiej scentralizowanego modelu państwowo-społecznego⁷⁹, w którym w centrum znajdował się przywódca, będący w większym stopniu symbolem i zbiorem cech niż realną postacią. Kolejne kręgi obejmowały najbliższych współpracowników. Im bardziej

⁷⁴ W 2000 r. na Światowym Forum Ekonomicznym w Davos padło pytanie zadane przez amerykańską dziennikarkę Trudy Rubin: „Kim jest pan Putin (Who is Mr Putin?)”, na które odpowiedzią było pełne konsternacji milczenie. M. Bodner, *Russia's 8 Most Memorable Davos Moments*, „The Moscow Times”, 22 I 2014, [online] <https://www.themoscowtimes.com/2014/01/22/russias-8-most-memorable-davos-moments-a31309>, 8 IV 2022.

⁷⁵ Wcześniej wielokrotnie porównywano go do wampira zarówno w publicystyce, jak i w pracach naukowych. Por. C. Lucey, M. Miller, *The Hunt for an Eternal Legacy: Putin and the Vampire Legend in Modern Russia*, „Folklorica” 2018, no. 22, s. 25-56.

⁷⁶ M. Zygarr, *Wszyscy ludzie Kremla. Tajne życie dworu Władimira Putina*, przeł. A. Sowińska, Warszawa 2017, s. 41.

⁷⁷ E. Piśmenna, *Sistema Kudrina. Istoriâ ključewogo ekonomista putinskoj Rossii*, Moskwa [Е. Пи́сьменная, Система Кудрина. История ключевого экономиста путинской России, Москва] 2013.

⁷⁸ Ū.A. Nisnevič, *Administrativnaâ reforma: celi i rezul'taty*, „Vestnik RUDN”, seria „Politologią” [Ю.А. Нисневич, Административная реформа: цели и результаты, „Вестник РУДН”, серия „Политология”] 2008, nr 4, s. 8, [online] <https://cyberleninka.ru/article/n/administrativnaya-reforma-tseli-i-rezultaty/viewer>, 8 IV 2022. Por. także G. Pavlovskij, 1999-2009. *Demokratizaciâ Rossii. Hronika političeskoj preemstvennosti*, Moskwa [Г. Павловский, 1999-2009. Демократизация России. Хроника политической преемственности, Москва] 2010.

⁷⁹ Por. *Vsesoúznaâ kommunističeskââ partiâ (b) v rezolúciâh i rešeníh šezdov, konferencij i plenumov SK (1898-1935)*, cz. 2: 1925-1935, Moskwa [Всесоюзная коммунистическая партия (б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1935), cz. 2: 1925-1935, Москва] 1936, [online] <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/vkpb1926.htm>, 21 IV 2022.

oddalone są kręgi, tym mniejszy kontakt z centrum i możliwość wywierania wpływu na całość systemu. Tak scentralizowany i hierarchiczny model zakłada dla oddalonych od centrum kręgów jedynie rolę „zasilaczy” dla centrum. Ze zmianami ustawodawczymi i instytucjonalnymi, stanowiącymi narzędzia wywierania wpływu łączyła się transformacja sfery symbolicznej. Ta ostatnia miała fundamentalne znaczenie dla społeczeństwa rosyjskiego nienawykłego do oddolnych inicjatyw, o niskiej kulturze politycznej⁸⁰. Z dzisiejszej perspektywy można ją ocenić jako oznakę rozłączenia państwa i społeczeństwa. To pierwsze prezentowało się światu jako liberalizujący i demokratyzujący się twór⁸¹, podczas gdy to drugie ruszało w przeszłość: Putin przywrócił melodię hymnu z czasów stalinowskich, zaś napisanie słów zlecił radzieckiemu poecie Siergiejowi Michalkowowi⁸². Kolejnym etapem centralizacji władzy było uderzenie w oligarchów, zwłaszcza tych, którzy skupiali w swoich rękach media⁸³. Likwidacja prywatnego biznesu, niezależnego od polityki Kremla stawała się gwarancją totalnej kontroli nad takimi przejawami indywidualizmu, które sprzyjały wykształceniu się nowego typu osobowości: człowieka samodzielnego, niezależnego, gotowego do poszukiwania okazji i przezwyciężenia niesprzyjających okoliczności, kierującego się w życiu ciekawością, nie zaś – strachem. Moment zwrotu w kierunku autorytaryzmu trafnie wyczuł też Borys Bieriezwowski: *Uważam, że głównym osiągnięciem prezydentury Jelcyna jest zmiana mentalności milionów ludzi: od niewolniczej, a przez to również pozbawionej odpowiedzialności, zależności od przełożonego albo od państwa — do wolności, opartej na własnych możliwościach. Liderami tej fundamentalnej dla budowy demokratycznego państwa zmiany są przedsiębiorcy, założyciele średniego i dużego biznesu, i politycy, których władzę otrzymali od narodu i przed nim są odpowiedzialni. [...] Zaproponowany przez Pana zestaw praw w zasadniczy sposób ogranicza niezależność i wolności obywatelskie dziesiątków tysięcy rosyjskich polityków wyższego szczebla, zmusza ich do podporządkowania się i wypetniania woli jednego człowieka. To już było!*⁸⁴.

⁸⁰ G. Tul'činskij, *Rossijskaâ političeskaâ kul'tura. Osobenosti i perspektivy*, Sankt-Peterburg [Г. Тульчинский, *Российская политическая культура. Особенности и перспективы*, Санкт-Петербург] 2015.

⁸¹ T. Blair, *A Journey*, London 2010.

⁸² *Federal'nyj konstitucionnyj zakon ot 22.03.2001 N 2-FKZ „O vnesenii izmenenij i dopolneniâ v Federal'nyj konstitucionnyj zakon «O Gosudarstvennom gimne Rossijskoj Federacii»* [Федеральный конституционный закон от 22.03.2001 N 2-ФКЗ „О внесении изменений и дополнения в Федеральный конституционный закон «О Государственном гимне Российской Федерации»], [online] http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_30809/314699d9c3d43326957d5f11742c-820d4ecc500b/, 8 IV 2022.

⁸³ Walka Putina z niezależnymi mediami rozpoczęła się sprawą Władimira Gusińskiego, właściciela kanału telewizyjnego NTV, który został aresztowany, a następnie wyjechał z Rosji. Por. D.E. Hoffman, *The Oligarchs: Wealth and Power in the New Russia*, New York 2011. Por. także. H. Blake, *Krwawe pozdrowienia z Rosji. Jak Władimir Putin eliminuje swoich przeciwników*, przeł. H. Pustuła-Lewicka, Warszawa 2021.

⁸⁴ B. Berezovskij, *Ličnye svobody – glavnyj zakon demokratičeskogo obščestva. Otkrytoe piś'mo prezidentu Rossijskoj Federacii Vladimiru Putinu*, „Kommersant” [Б. Березовский, „Личные свободы – главный закон демократического общества. Тлумачення з ј. rosyjskiego, jeśli nie zaznaczono

Dosyć wcześnie w swojej prezydenckiej karierze Putin zaczął wykorzystywać strach społeczeństwa przed wrogiem zewnętrznym jako dodatkowe narzędzie zwiększania swojej władzy. Badacze przywołują drugą wojnę czeczeńską (1999-2009), wskazując na szereg różnic w porównaniu do pierwszej – tej z lat 1994-1996⁸⁵. Kluczową rolę odegrały jednak fakty, zmarginalizowane przez analityków: to właśnie na początku XXI w. Putin zaistniał dla Rosjan jako bohater narodowy zdolny przeciwstawić się terroryzmowi. Wyniki badań opinii publicznej przeprowadzone przez Centrum Jurija Levady wskazywały na wzrost poparcia od 61% w czerwcu 2000 r. do 86% w grudniu 2003 r.⁸⁶ Gdy Putin kończył drugą kadencję prezydencką, miał już ugruntowany w społeczeństwie swój obraz jako bohatera, który potrafi przywrócić Rosji jej dumę i obronić ją przed zagrożeniami zewnętrznymi. Władimir Władimirowicz zdołał również osiągnąć to, przed czym przestrzegał Rosjan w 2003 r. Gleb Pawłowski – podporządkował duży biznes państwu, stawiając na czele kluczowych przedsiębiorstw lojalnych wobec siebie ludzi⁸⁷.

Podczas konferencji w 2009 r. socjolog Lew Gudkow w odniesieniu do kryzysu finansowo-gospodarczego z lat 2008-2010 zwrócił uwagę na typowe reakcje obrony systemu na zagrożenie, polegające na ściąganiu wszystkich zasobów do centrum. *Obecny kryzys z całą jasnością pokazał, że system, który ukształtował się w 2000 roku jest nie tylko konserwatywny, ale też powstrzymuje lub wręcz tłamsi rozwój innych pod-systemów (włączając gospodarkę, naukę, edukację, społeczeństwo obywatelskie, sferę publiczną). Putinowski reżym, począwszy od podporządkowania sobie mediów, a następnie sądownictwa i parlamentu, sparaliżował procesy różnicowania się instytucji, oddzielenia „państwa od społeczeństwa”, zainicjowane reformami lat dziewięćdziesiątych. Mowa tutaj już nie o nowym „zastoju”, a o nasilających się zjawiskach społecznej i kulturalnej degradacji kraju. Zgodnie z logiką instynktu samozachowawczego władzy, obecny reżym nie jest już w stanie sam z siebie zatrzymać tego ruchu. Poziom przymusu z każdym rokiem będzie rósł, skala fałszowania wyborów albo nowych procesów sądowych będzie się zwiększać*⁸⁸.

Okres prezydentury Dymitra Miedwiediewa, który zbiegł się z kryzysem gospodarczym na poziomie globalnym, umocnił w społeczeństwie wizerunek Putina skojarzony ze wzrostem poziomu życia i bezpieczeństwa. Był też dla samego Putina i jego otoczenia papierkiem lakmusowym bardziej liberalnego i demokratycznego stylu rządzenia.

inaczej – M.A. *Открытое письмо президенту Российской Федерации Владимиру Путину*, „Коммерсант”, 31 V 2000, [online] <https://www.kommersant.ru/doc/149293>, 8 IV 2022.

⁸⁵ Por. M. Zygar, *Wszyscy ludzie Kremla...*, s. 59-60. Por. także. M.H. van Herpen, *Wojny Putina: Czeczenia, Gruzja, Ukraina 2014*, przeł. M. Witkowska, J. Szajkowska, Warszawa 2014.

⁸⁶ *Одобрение деател’ности Владимира Путина*, Analitičeskij Centr Ūrià Levady [Одобрение деятельности Владимира Путина, Аналитический Центр Юрия Левады], ANO Levada-Centr, [online] <https://www.levada.ru/indikatory/>, 8 IV 2022.

⁸⁷ Por. G. Pavlovskij, *O negativnyh posledstviáh „letnego nastupleniá” opozicionnogo kursu Prezidenta RF menšinstva: Analitičeskaja zapiska* [Г. Павловский, *О негативных последствиях „летнего наступления” оппозиционного курса Президента РФ меньшинства: Аналитическая записка*], 2 IX 2003, [online] <https://regnum.ru/news/polit/152647.html>, 8 IV 2022.

⁸⁸ L. Gudkov, *Priroda ‘Putinizma’* [Л. Гудков, *Природа ‘Путинизма’*], ANO Levada-Centr, 15 XII 2009, [online] <https://www.levada.ru/2009/12/15/lev-gudkov-priroda-putinizma/>, 10 IV 2022.

W modernizacyjnej retoryce Miedwiediewa można było dostrzec gotowość do otwarcia się systemu politycznego Rosji na współpracę z Zachodem, jednak – i tutaj już treści wypowiedzi były dyktowane interesem zakulisowej grupy rządzących – na warunkach rosyjskich⁸⁹. Gotowość do współpracy pobudziły dwa czynniki: wewnętrzna potrzeba zasilenia systemu w obliczu kryzysu gospodarczego oraz zewnętrzny sygnał akceptacji płynący od państw zachodnich, dostrzegających w Rosji partnera. Nie był to jedynie chwyt propagandowy⁹⁰. W osobach Miedwiediewa i Putina zderzyły się dwie postawy i dwa kierunki patrzenia: Miedwiediew zapraszał społeczeństwo do dialogu i współtworzenia polityki, podczas gdy Putin był zainteresowany pozycją Rosji w regionie i likwidacją wszystkiego, co potencjalnie zagrażałoby hegemonii. W warstwie retorycznej większą uwagę zdobywał Miedwiediew, jednak konkretne działania, takie jak zmiana długości kadencji prezydenckiej z czterech do sześciu lat czy bardziej skuteczne narzędzia represjonowania opozycji, pochodziły z otoczenia Putina. Przez opinię publiczną to Putin, a nie Miedwiediew, był postrzegany jako przewodnik ku „lepszym czasom”⁹¹. Miernikiem jawił się nie faktyczny wzrost poziomu życia, lecz poczucie dumy z własnego państwa. Jest ono osiąganę przez odwoływanie się do mechanizmów pamięci kulturowej, aktywowanych za pośrednictwem kluczowych pojęć, takich jak: „wielka wojna ojczyzniana”, „zwycięstwo nad faszyzmem”, „Rosja – wyzwoliciel krajów Europy”. Marek Menkiszak określił wspomnianą postawę mianem *umowy społecznej, którą można sformułować jako „wyrzeczenia w zamian za heroizm i poczucie godności”*⁹². W dużej mierze fundamentem dla niej stały się lata 90., gdy wskutek przemian społecznych i gospodarczych dewaluacji uległy wartości kojarzone z Zachodem, takie jak demokracja czy prywatyzacja. *Działania ówczesnych władz, deklaratywnie nawiązujących do demokracji, a faktycznie prowadzących do prywatyzacji państwa przez elitę i powiązane z nią grupy, uczyniły z demokracji karykaturę, dla większości Rosjan do dziś kojarzących się z biedą, chaosem, rozkwitem korupcji i rozpasaniem struktur kryminalnych, z niewypełnianiem przez państwo podstawowych zobowiązań socjalnych*⁹³.

W odniesieniu do analiz kryzysów ekonomicznych obserwowana jest prawidłowość, z której wynika, że po kryzysie następuje wydarzenie militarne (wojna z Gruzją w 2008 r., po krachu finansowym na rynkach światowych; aneksja Krymu w 2014 r., po kryzysie walutowym), które skutkuje wzrostem poparcia dla prezydenta i jego działań⁹⁴.

⁸⁹ *Manifestowana przez Rosję zachęta do współpracy zawierała wyraźne wskazówki, że ma się ona odbywać na warunkach rosyjskich i ograniczać do projektów biznesowych, które przynoszą materialne korzyści obydwu stronom*, J. Rogoża, *W cieniu Putina. Prezydentura Dmitrija Miedwiediewa*, Warszawa 2011, s. 14.

⁹⁰ Por. *tamże*, s. 13.

⁹¹ Por. *3% rossián gotovy golosovat' na Medvedeva* [3% россиан готовы голосовать на Медведева], [online] <https://www.levada.ru/2011/12/22/3-rossiyan-gotovy-golosovat-za-medvedeva/>, 10 IV 2022.

⁹² *Późny Putin. Koniec rozwoju, koniec stabilności*, red. M. Menkiszak, Warszawa 2015, s. 13.

⁹³ *Tamże*, s. 24.

⁹⁴ *Radi Kryma poterpim* [Ради Крыма потерпим], ANO Levada-Centr, 11 XI 2014, [online] <https://www.levada.ru/2014/11/11/radi-kryma-poterpim/>, 10 IV 2022.

Uzyskany wzrost poparcia dla działań Putina zaczął się obniżać w 2020 r.⁹⁵, jednak już w lutym rosyjski socjolog Lew Wołkow wskazywał na tendencje wzrostowe⁹⁶.

Przyjęty przez Kreml model gospodarczy oparty na surowcach energetycznych uległ wyczerpaniu. Zamiast poszukiwać innego modelu, gwarantującego dalszy rozwój, Putin sięgnął po utrwalony tradycją schemat jemu dający kontrolę, a społeczeństwu poczucie bezpieczeństwa utożsamianego z silnym państwem. Sukces wdrażanego modelu nie jest wynikiem wyłącznie decydentów politycznych czy opresyjnego stylu sprawowania władzy. Należy go uznać również za skutek wspomnianej wcześniej „umowy społecznej”, która z kolei stanowi pochodną mentalności.

W STRONĘ IZOLACJI SYSTEMU OD OTOCZENIA ZEWNĘTRZNEGO

Zamykanie granic systemu skutkuje przewagą informacji wewnątrz samego systemu o tym, że jest on otoczony przez wrogów. Reaktywowany zostaje symbol twierdzy o podwójnej treści semantycznej: pełni ona funkcje ochronne, ale jednocześnie staje się więzieniem, z którego nie można uciec. Po dojściu Putina do władzy resentment, poczucie zagrożenia i zagubienia oraz rozczarowania reformami lat 90. zostały przez nowego prezydenta wykorzystane, by skierować uwagę rosyjskiego społeczeństwa do wewnątrz, a jednocześnie, posługując się strachem, zablokować tendencje do kwestionowania zachodzących zdarzeń i poszukiwania alternatywnych źródeł informacji. Jak zauważyła Nina Chruszczowa w rozmowie z Lwem Gudkowem 7 czerwca 2021 r.: *Dominującym uczuciem był resentment i Putin je podchwycił. Z jego przyjściem do władzy, mniej więcej od 2001-2002 roku zaczęła rosnąć świadomość, że Rosja jest otoczona przez wrogów, a najbardziej niebezpieczni są wewnątrzni wrogowie: wzrosła do 75% i wahała się, a ostatnio pokazała 83%. Obecnie i na początku wieku to są dwie maksymalne wielkości. Sądzę, że tak przejawia się kompleks ofiary (nikt nas nie lubi i wszyscy nam źle życzą) – to bardzo charakterystyczna cecha traumy, po pierwsze z powodu rozpadu ZSRR i utraty tożsamości, a po drugie – z powodu niepowodzenia procesów modernizacji i postępu*⁹⁷.

Zbudowany w ciągu ostatnich 20 lat system jest replikacją matrycy znanej z czasów bolszewizmu, a wcześniej – caratu. Różnica zaznacza się w trwałości powiązań między elementami systemu. Obecnie są one o wiele silniejsze niż w poprzednich epokach ze względu na zwiększone możliwości kontrolowania przestrzeni informacyjnej. Działania podjęte przez rosyjski rząd w celu zamknięcia systemu na informacje napływające z zewnątrz, a jednocześnie prowadzenie kampanii dezinformacyjnej wewnątrz to zjawiska

⁹⁵ *Крымский эффект исчез* [Крымский эффект исчез], ANO Levada-Centr, 9 XII 2020, [online] <https://www.levada.ru/2020/12/09/krymskij-effekt-ischez/>, 10 IV 2022.

⁹⁶ L. Volkov, *Putin uveren, čto graždane Rossii podderżivaút priznanie DNR i LNR* [Л. Волков, Путин уверен, что граждане России поддерживают признание ДНР и ЛНР], ANO Levada-Centr, [online] <https://www.levada.ru/2022/02/24/putin-uveren-čto-graždane-rossii-podderzhivayut-priznanie-dnr-i-lnr-no-tak-li-eto-na-samom-dele-intervyu-denisa-volkova/>, 10 IV 2022.

⁹⁷ N. Hruševa, *Zuby proč ot Rossii!* [Н. Хрущева, Зубы проч от России!], ANO Levada-Centr, 7 VI 2021, [online] <https://www.levada.ru/2021/06/07/zuby-proch-ot-rossii/>, 10 IV 2022.

znane starszym generacjom rosyjskiego społeczeństwa. Młodsze pokolenia, chociaż zaznajomione z technologiami informacyjnymi i potrafiące się nimi sprawnie posługiwać nie wypracowały takiej postawy ideowej, która mogłaby sprzyjać rozsądzeniu systemu od środka. Prezentowane jeszcze niedawno postawy wskazują, że pomimo udziału w protestach i deklarowanej gotowości do sprzeciwu w większości, na poziomie podświadomym, młode pokolenia są zwolennikami systemu politycznego, w którym centralne miejsce zajmuje silny przywódca⁹⁸. *Rosji nie ma, to znaczy jest ona narastającym procesem „putinizmu”. Związek Radziecki znajdował się w izolacji po 1917 roku. Z mojego punktu widzenia Putin nie zrobił niczego, czego nie zrobiono w ZSRR, szczególnie w okresie początkowym i powojennym. To wygląda dziwnie, przecież, z zasady, nie ma ku temu żadnych przesłanek. Kiedy Stalin ogłosił, że wszyscy chcą nas „uszczerknąć” i powinniśmy walczyć z wrogami narodu, to za tym kryła się jakaś ideologia. A teraz ona się tak po prostu szerzy, chociaż nie można powiedzieć, że całkowicie bezzasadnie – wszak do tanga trzeba dwojga. W pewnym sensie to nawet wygodne mieć Rosję za wroga: wszyscy wiedzą, jak z tym postępować*⁹⁹.

Zamknięty system oraz mechanizmy zabezpieczające jego trwanie w izolacji poddał analizie Jakub Sadowski¹⁰⁰. Reaktywacja wzoru zmagania się dwóch sił, znana z czasów zimnej wojny, pozwala wytyczyć kierunek dalszych badań ewolucji systemu: będzie on zmierzał w stronę dalszego uszczelniania granic oraz eliminowania osób, instytucji oraz narzędzi, poprzez które do rosyjskiego społeczeństwa mogłaby dotrzeć rzeczowa i bezstronna informacja o świecie Zachodu. Brak zasobów ekonomicznych system będzie rekompensował zasobami niematerialnymi – resentymentem Rosjan, ich poczuciem krzywdy i zagrożenia. Te ostatnie stanowią najgroźniejszą, a zarazem najskuteczniejszą broń Kremla.

WNIOSKI

Zestawienie dat kryzysów gospodarczych oraz powiązanych z nimi decyzji o charakterze politycznym prowadzi do następujących wniosków: okres prezydentury Jelcyna, który można uznać za punkt zerowy przekształcania systemu, odcisnął w świadomości rosyjskiego społeczeństwa negatywny obraz wartości kojarzonych z Zachodem. Dwa narzędzia tworzenia społeczeństwa obywatelskiego – przedsiębiorczość oraz wolności obywatelskie – okazały się dla większości Rosjan całkowicie obce. Skorzystały z nich te grupy, które już wcześniej miały poczucie sprawczości – paradoksalnie, były to środowiska kryminalne oraz członkowie dawnych służb specjalnych. Rosjanie, nieprzygotowani mentalnie do prezentowania postaw proaktywnych, w większości zaczęli poszukiwać silnego przywódcy. Putin doskonale wpisywał się w oczekiwania, a towarzyszący okresowi jego prezydentury rozkwit ekonomiczny spowodowany wzrostem cen ropy na rynkach światowych pozwolił żywić Rosjanom przekonanie, że dobrostan obywateli zależy od konkretnego człowieka. Wrażenie to pogłębiło się, gdy funkcję prezydenta objął Miedwiediew, a gospodarka stanęła w obliczu kryzysu.

⁹⁸ Por. *Późny Putin. Koniec...*, s. 26.

⁹⁹ N. Hruśewa, *Zuby proč...* [Н. Хрущева, *Зубы проч...*].

¹⁰⁰ J. Sadowski, *Między Pałacem Rad a Pałacem Kultury. Studium kultury totalitarnej*, Kraków 2009.

W czasie prezydentury Miedwiediewa Putin umacniał strukturę, która miała posłużyć za narzędzie centralizowania władzy – partię Jedna Rosja. Już od roku 2001 za jej pośrednictwem stopniowo zdobywał coraz większe wpływy w parlamencie. Przekładały się one na możliwość wywierania wpływów również wówczas, gdy oficjalnie prezydentem był Dymitr Miedwiediew. To ten ostatni wziął na siebie – symbolicznie – odium pogorszenia się warunków życia wskutek kryzysu 2008 r. W roku 2012 Putin nie był w stanie zniwelować skutków „kłątwy surowcowej”, ale też nie było to jego celem. Można wręcz stwierdzić, że poprawa warunków materialnych i bogacenie się społeczeństwa, a w konsekwencji wykształcenie się klasy średniej, mogło stanowić poważną przeszkodę na drodze do realizacji tego modelu władzy, który wdrażał od roku 2001. Spuścićną okresu prezydentury Dymitra Miedwiediewa była opozycja, którą jednak bardzo szybko pozbawiono możliwości wywierania wpływu na społeczeństwo. Czyniono to zarówno za pomocą bezpośrednich środków represji, np. aresztowania w czasie demonstracji, jak i pośrednich, np. uchwalenie i wprowadzenie w życie ustawy o zagranicznych agentach¹⁰¹, oskarżenia i wyroki o charakterze gospodarczym¹⁰².

Zubożałe społeczeństwo zostało wciągnięte w wojnę. Od lutego 2022 r. pogarszanie się warunków bytowych w świadomości społecznej jest łączone z wrogiem nastawieniem Zachodu do Rosji. Na fundamencie tej samej retoryki i wzbudzanego przez nią resentymentu rodzi się pragnienie bohaterstwa, rozumianego jako kolejny bohaterski zryw w obronie ojczyzny, na podobieństwo tego, który zakończył II wojnę światową.

Rosja ujęta w system, traktowany jako współdziałanie trzech funkcjonalnych modułów: zasilającego, zarządzającego oraz informacyjnego, przeszła od 1991 r. drogę, która doprowadziła jej mieszkańców z powrotem do schematu z czasów radzieckich. Wymienione wyżej moduły, w demokratycznych państwach funkcjonujące jako autonomiczne względem siebie, w przypadku Rosji zespoliły się w jeden – wcześniej zarządzający. Ten ostatni przejął funkcje pozostałych i stał się punktem wyjścia wszelkiej informacji. Z jednej strony działa on jako siła odśrodkowa, generuje obowiązujący wszystkich sposób patrzenia na rzeczywistość, z drugiej zaś ma charakter dośrodkowy, przyciąga wszystkie zasoby dla utrzymania swojego *status quo*. Gospodarka w tej chwili ma znaczenie drugorzędne, co oznacza, że sankcje w długofalowej perspektywie będą nieskuteczne.

BIBLIOGRAFIA

- 3% rossijań gotowy głosować na Medvedeva [3% россиян готовы голосовать на Медведева], [online] <https://www.levada.ru/2011/12/22/3-rossiyan-gotovy-golosovat-za-medvedeva/>.
- Abassy M., *NiefORMALNE Źródła władzy rosyjskich „imperatorów”. Wybrane aspekty*, [w:] *Rosja. Między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, red. A. Dudek, R. Mazur, Toruń 2010.

¹⁰¹ N.A. Kupina, *Ideologema „inostrannyj agent”: tri dnâ v iûle 2012 goda*, „Politicheskaâ lingvistika” [Н.А. Купина, *Идеологема „иностранный агент”: три дня в июле 2012 года*, „Политическая лингвистика”] 2012, nr 3, s. 43-48.

¹⁰² Przypadek Aleksieja Nawalnego. Por. *Navalnyj v tûrme uže 464 dnâ* [Навальний в тюрме уже 464 дня], [online] <https://navalny.com/>, 27 IV 2022.

- Åslund A., *Jak budowano kapitalizm. Transformacja Europy Środkowej i Wschodniej, Rosji i Azji Środkowej*, przeł. M. Rusiński, Warszawa 2010.
- Åslund: *Vojna v Ukraine obhoditsâ Rossii v \$45 mlrd v god* [Аслунд: Война в Украине обходится России в \$45 млрд в год], Gordon, 21 VI 2018, [online] <https://gordonua.com/publications/aslund-voyna-v-ukraine-obhoditsya-rossii-v-45-mlrd-v-god-250734.html>.
- Auty R., *Sustaining Development in Mineral Economies: The Resource Curse Thesis*, London 1993, <https://doi.org/10.4324/9780203422595>.
- Awen P., Koch A., *Rewolucja Gajdara. Historia rosyjskich reform z pierwszej ręki*, przeł. J. Stawiński, przedm. L. Balcerowicz, Warszawa 2015.
- Berezovskij B., *Ličnye svobody – glavnyj zakon demokratičeskogo obščestva. Otkrytoe piśmo prezidentu Rossijskoj Federacii Vladimiru Putinu*, „Kommersant” [Березовский Б., Личные свободы – главный закон демократического общества. Открытое письмо президенту Российской Федерации Владимиру Путину, „Коммерсант”], 31 V 2000, [online] <https://www.kommersant.ru/doc/149293>.
- Blair T., *A Journey*, London 2010.
- Blake H., *Krwawe pozdrowienia z Rosji. Jak Władimir Putin eliminuje swoich przeciwników*, przeł. H. Pustuła-Lewicka, Warszawa 2021.
- Bodner M., *Russia's 8 Most Memorable Davos Moments*, „The Moscow Times”, 22 I 2014, [online] <https://www.themoscowtimes.com/2014/01/22/russias-8-most-memorable-davos-moments-a31309>.
- Ceny ropy Brent*, Investing, [online] <https://pl.investing.com/commodities/brent-oil-historical-data>.
- Commander S., Schankerman M., *Enterprise Restructuring and Social Benefits*, „Economist of Transition and Institutional Change” 1997, vol. 5, no. 1, s. 1-24, <https://doi.org/10.1111/j.1468-0351.1997.tb00001.x>.
- Domańska M., *Kryzys w Rosji. Degradacja modelu zarządzania gospodarką*, Warszawa 2018, [online] https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/prace_61_pl_kryzys-w-rozji_net.pdf.
- Domańska M. i in., *Rosja u progu 2021 roku. Sytuacja polityczna, społeczna i gospodarcza*, „Komentarze OSW” 2021, nr 371, [online] https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/komentarze_371_0.pdf.
- Eżegodnaâ informaciaâ ob ispolnenii federal'nogo bûdżeta* [Ежегодная информация об исполнении федерального бюджета], [online] https://minfin.gov.ru/ru/statistics/fedbud/execute/?id_65=80041-yezhegodnaya_informatsiya_ob_ispolnenii_federalnogo_byudzheta_danny_e_s_1_yanvarya_2006_g.
- Eżemesâčnyj monitoring social'no-ekonomiczeskogo polożeniâ i samočuvstviâ naseleniâ 2015 g. – oktâbr' 2018 g.*, Institut social'nogo analiza i prognozirovaniâ [Ежемесячный мониторинг социально-экономического положения и самочувствия населения 2015 г. – октябрь 2018 г., Институт социального анализа и прогнозирования], [online] <https://www.ranepa.ru/images/News/2018-11/20-11-2018-monitoring.pdf>.
- Falkowski K., *Bezpieczeństwo ekonomiczne Rosji w warunkach sankcji gospodarczych UE w kontekście posiadanych międzynarodowych przewag konkurencyjnych*, „Studia Europejskie” 2015, nr 4, s. 153-172.
- Federal'nyj konstitucionnyj zakon ot 22.03.2001 N 2-FKZ „O vnesenii izmenenij i dopolneniâ v Federal'nyj konstitucionnyj zakon «O Gosudarstvennom gimne Rossijskoj Federacii»”*

- [Федеральный конституционный закон от 22.03.2001 N 2-ФКЗ „О внесении изменений и дополнения в Федеральный конституционный закон «О Государственном гимне Российской Федерации»”], [online] http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_30809/314699d9c3d43326957d5f11742c820d4ecc500b/.
- Forbes: *V Rossii sokratilos' čislo dollarovyh milliarderov* [Forbes: В России сократилось число долларовых миллиардеров], Delfi, 16 IV 2015, [online] <https://www.delfi.lt/ru/abroad/russia/forbes-v-rossii-sokratilos-chislo-dollarovyh-milliarderov.d?id=67724090>.
- Gontmakher E., *Assessing the Shadow Economy in Russia*, Geopolitical Intelligence Services Reports Online, [online] <https://www.gisreportsonline.com/r/russia-shadow-economy/>.
- Goscilo H., *Putin as Celebrity and Cultural Icon*, Routledge 2013, <https://doi.org/10.4324/9780203108048>.
- Gudkov L., *Priroda 'Putinizma'* [Гудков Л., *Природа 'Путинизма'*], ANO Levada-Centr, 15 XII 2009, [online] <https://www.levada.ru/2009/12/15/lev-gudkov-priroda-putinizma/>.
- van Herpen M.H., *Wojny Putina: Czeczenia, Gruzja, Ukraina 2014*, przeł. M. Witkowska, J. Szajkowska, Warszawa 2014.
- Hoffman D.E., *The Oligarchs: Wealth and Power in the New Russia*, New York 2011.
- Hruševa N., *Zuby proč ot Rossii!* [Хрущева Н., *Зубы проч от России!*], ANO Levada-Centr, 7 VI 2021, [online] <https://www.levada.ru/2021/06/07/zuby-proch-ot-rossii/>.
- Human Development Report 2020*, Russian Federation, [online] <https://hdr.undp.org/sites/default/files/Country-Profiles/RUS.pdf>.
- Index of Economic Freedom*, [online] <https://www.heritage.org/index/country/russia>.
- Inflacja – Federacja Rosyjska*, Bank Światowy, [online] <https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?locations=RU>.
- Informaciã o social'no-ekonomičeskom položenii Rossii 2020 god*, Rosstat [Информация о социально-экономическом положении России 2020 год, Росстат], [online] <https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/6WHhWc1N/oper-12-2020.pdf>.
- Informaciã o social'no-ekonomičeskom položenii Rossii*, Rosstat [Информация о социально-экономическом положении России, Росстат], [online] <https://rosstat.gov.ru/compendium/document/50800>.
- Koncepciã dolgosročnogo social'no-ekonomičeskogo razvitiã Rossijskoj Federacii na period do 2020 goda* [Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года], [online] <https://docs.cntd.ru/document/902130343>.
- Konończuk W., „Sprawa Jukosu”. *Przyczyny i konsekwencje*, Warszawa 2006, [online] https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/prace_25_0.pdf.
- Konsolidirovannye bűdžety sub'ektov Rossijskoj Federacii i bűdžetov territorial'nyh gosudarstvennyh vnebűdžetnyh fondov*, Federal'noe kaznačejstvo [Консолидированные бюджеты субъектов Российской Федерации и бюджетов территориальных государственных внебюджетных фондов, Федеральное казначейство], [online] <https://roskazna.gov.ru/ispolnenie-byudžetov/konsolidirovannye-byudžety-subektov/1019/>.
- Koškina Ū., *Dolã rossiãn s pãt'ũ i bolee mikrozaĩtami dostigla pika za dva goda* [Кошкина Ю., *Доля россиян с пятью и более микрозаймами достигла пика за два года*], RBC, 12 I 2022, [online] <https://www.rbc.ru/finances/28/01/2022/61f292439a7947830ef2d93a>.

- Kosowska K., *Rosyjski sektor naftowy wobec nowych wyzwań na rynku krajowym i zagranicznym*, Kraków 2016.
- Krymskij efekt ischez* [Крымский эффект исчез], ANO Levada-Centr, 9 XII 2020, [online] <https://www.levada.ru/2020/12/09/krymskij-effekt-ischez/>.
- Kryzys gospodarczo-finansowy w Rosji. Uwarunkowania, przejawy, perspektywy*, Warszawa 2015, [online] https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/raport_kryzys_w_rosji_net_0.pdf.
- Kupina N.A., *Ideologema „inostrannyj agent”: tri dná v iúle 2012 goda*, „Političeskáá lingvistiká” [Купина Н.А., *Идеологема „иностранный агент”: три дня в июле 2012 года*, „Политическая лингвистика”] 2012, nr 3, s. 43-48.
- Lucey C., Miller M., *The Hunt for an Eternal Legacy: Putin and the Vampire Legend in Modern Russia*, „Folklorica” 2018, no. 22, s. 25-56, <https://doi.org/10.17161/folklorica.v22i.13563>.
- Makowski Ł. i in., *Dwie dekady transformacji gospodarczej i politycznej Federacji Rosyjskiej. Osiągnięcia, problemy, perspektywy*, Poznań 2013.
- Marciniak W., *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2001.
- Mazur M., *Cybernetyczna teoria układów samodzielnych*, Warszawa 1966.
- Menkiszak M., Fischer E., *Kryzys putinowskiego modelu gospodarki w Rosji*, Analizy OSW, 17 XII 2014, [online] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2014-12-17/kryzys-putinowskiego-modelu-gospodarki-w-rosji>.
- Naval’nyj v túrme uže 464 dná* [Навальный в тюрьме уже 464 дня], [online] <https://navalny.com/>.
- Nisnevč Ū.A., *Administrativná reforma: celi i rezul’taty*, „Vestnik RUDN”, seriá „Politologijá” [Нисневич Ю.А., *Административная реформа: цели и результаты*, „Вестник РУДН”, серия „Политология”] 2008, nr 4, s. 5-16, [online] <https://cyberleninka.ru/article/n/administrativnaya-reforma-tseli-i-rezultaty/viewer>.
- Odobrenie deátel’nosti Vladimira Putina*, Analitičeskij Centr Ūriá Levady [Одобрение деятельности Владимира Путина, Аналитический Центр Юрия Левады], ANO Levada-Centr, [online] <https://www.levada.ru/indikatory/>.
- Osnovnyje social’no-ekonomičeskie pokazateli urovná žizni naseleniá, Rossijskij statističeskij ežegodnik – 2009g.* [Основные социально-экономические показатели уровня жизни населения, Российский статистический ежегодник – 2009г.], [online] https://gks.ru/bgd/regl/b09_13/IssWWW.exe/Stg/html1/06-01.htm.
- Paszyc E., Wiśniewska I., *Gospodarka rosyjska pod rządami Putina. Czynniki wzrostu i hamulce rozwoju*, Warszawa 2005, [online] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/prace-osw/2005-08-15/gospodarka-rosyjska-pod-rzadami-putina-czynniki-wzrostu-i-hamulce>.
- Pavlovskij G., *1999-2009. Demokratizaciá Rossii. Hronika političeskaj preemstvennosti*, Moskva [Павловский Г., *1999-2009. Демократизация России. Хроника политической преемственности*, Москва] 2010.
- Pavlovskij G., *O negativnyh posledstviáh „letnego nastupleniá” oppozicionnogo kursu Prezidenta RF men’sinstva: Analitičeskáá zapiska* [Павловский Г., *О негативных последствиях „летнего наступления” оппозиционного курсу Президента РФ меньшинства: Аналитическая записка*], 2 IX 2003, [online] <https://regnum.ru/news/polit/152647.html>.

- Pis'mennaa E., *Sistema Kudrina. Istoriã ključevogo ekonomista putinskoj Rossii*, Moskva [Письменная Е., *Система Кудрина. История ключевого экономиста путинской России*, Москва] 2013.
- PKB – Federacja Rosyjska, Bank Światowy, [online] <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=RU>.
- Poverty in Russia Public Policy and Private Responses*, red. J. Klugman, Economic Development Institute of The World Bank, Washington 1997, [online] <https://documents1.worldbank.org/curated/en/552951468759008099/pdf/multi-page.pdf>.
- Późny Putin. Koniec rozwoju, koniec stabilności*, red. M. Menkiszak, Warszawa 2015.
- Radi Kryma poterpim [Ради Крыма потерпим]*, ANO Levada-Centr, 11 XI 2014, [online] <https://www.levada.ru/2014/11/11/radi-kryma-poterpim/>.
- Rogov K., *Krizis: Novyj sezon*, „Vedomosti” [Рогов К., *Кризис: Новый сезон*, „Ведомости”], 11 IX 2015.
- Rogoża J., *W cieniu Putina. Prezydentura Dmitrija Miedwediewa*, Warszawa 2011.
- Rossijskaã ekonomika. Nastoãee i perspektywy posle reform*, red. E.G. Âsina, Moskva [Российская экономика. Настоящее и перспективы после реформ, ред. Е.Г. Ясина, Москва] 2019.
- Rossijskij biznes pokazal sil'nejsee padenie pribyli za 16 let [Российский бизнес показал сильнейшее падение прибыли за 16 лет]*, FinExpertiza, 12 VIII 2020, [online] <https://finexpertiza.ru/press-service/researches/2020/padenie-pribyli-za-16-let/>.
- Rosstat zafiksiroval sniženie doli malogo biznesa v ekonomike [Росстат зафиксировал снижение доли малого бизнеса в экономике]*, „Kommersant”, 28 I 2020, [online] <https://www.kommersant.ru/doc/4234236>.
- Rosyjski kryzys finansowy 1998 roku*, RosjaPL, 20 IV 2014, [online] <https://www.rosjapl.info/historia-rosji-ukrainy-zsrr/gospodarka-rosji/rosyjski-kryzys-finansowy-1998-roku.html>.
- Sadowski J., *Między Pałacem Rad a Pałacem Kultury. Studium kultury totalitarnej*, Kraków 2009.
- Sanckje UE wobec Rosji w sprawie Ukrainy (od 2014 r.)*, Rada Unii Europejskiej, [online] <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/>.
- Sialitskaya Y., „*Kłãtwa bogactwa*” a polityka gospodarcza państwa [rozprawa doktorska], Poznań 2013.
- Sobanet A., *Generation Stalin: French Writers, the Fatherland, and the Cult of Personality*, Bloomington 2018, <https://doi.org/10.2307/j.ctv4ncnq1>.
- Stopa bezrobocia – Federacja Rosyjska*, Bank Światowy, [online] <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS?locations=RU>.
- The European Union and Russia: Close Neighbours, Global Players, Strategic Partners*, Luxembourg 2007, [online] https://eeas.europa.eu/archives/docs/russia/docs/russia_brochure07_en.pdf.
- Tul'činskij G., *Rossijskaã političeskaã kul'tura. Osobennosti i perspektyvy*, Sankt-Peterburg [Тулчинский Г., *Российская политическая культура. Особенности и перспективы*, Санкт-Петербург] 2015.
- U.S. Decides to Grant Russia Status of 'Market Economy'*, The Wall Street Journal, 7 VII 2002, [online] <https://www.wsj.com/articles/SB102338086855952080>.

- Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii ot 21.07.2020 № 474 „O nacional'nyh celáh razvitiâ Rossijskoj Federacii na period do 2030 goda”* [Указ Президента Российской Федерации от 21.07.2020 № 474 „О национальных целях развития Российской Федерации на период до 2030 года”], [online] <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202007210012>.
- Uroven' žizni, Čislennost' naseleniâ, imejúšego sredneduševeye denežnyye dobydy niže veličiny prožitočnogo minimuma, i deficit denežnogo doboda*, Rosstat [Уровень жизни, Численность населения, имеющего среднедушевые денежные доходы ниже величины прожиточного минимума, и дефицит денежного дохода, Росстат], [online] <https://rosstat.gov.ru/folder/13397>.
- Volkov L., *Putin uveren, čto graždane Rossii podderživaút priznanie DNR i LNR* [Волков Л., Путин уверен, что граждане России поддерживают признание ДНР и ЛНР], ANO Levada-Centr, [online] <https://www.levada.ru/2022/02/24/putin-uveren-chto-grazhdane-rossii-podderzhivayut-priznanie-dnr-i-lnr-no-tak-li-eto-na-samom-dele-intervyu-denisavolkova/>.
- Vsesoúznaâ kommunističeskaâ partiâ (b) v rezolúciáh i rešeniáh s'ezdov, konferencij i plenimov CK (1898-1935)*, cz. 2: 1925-1935, Moskva [Всесоюзная коммунистическая партия (б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1935), cz. 2: 1925-1935, Москва] 1936, [online] <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/vkpb1926.htm>.
- Wiśniewska I., „Niewidzialna ręka... Kremla”. *Kapitalizm państwowy po rosyjsku*, Warszawa 2017, [online] https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/PUNKT_WIDZENIA_14.pdf.
- Wiśniewska I., Dubas A., Rogoża J., *Rosja w kryzysie: rok pierwszy*, „Raport OSW”, 27 I 2010, [online] <https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/Rosja%20w%20kryzysie%20rok%20pierwszy.pdf>.
- Zubarevič N.V., Gorina E.A., *Social'nye rashody v Rossii: federal'nyj i regional'nye búdżety*, Moskva [Зубаревич Н.В., Горина Е.А., Социальные расходы в России: федеральный и региональные бюджеты, Москва] 2015, [online] https://www.hse.ru/data/2015/05/19/1097215048/2015_3q_SocialSpending_fin_z.pdf.
- Zygar M., *Wszyscy ludzie Kremla. Tajne życie dworu Władimira Putina*, przeł. A. Sowińska, Warszawa 2017.

Małgorzata ABASSY – profesor nadzwyczajna Uniwersytetu Jagiellońskiego, kulturoznawczyni i literaturoznawczyni, rusycystka i iranistka. Zasięgiem swoich badań obejmuje Eurazję, ze szczególnym uwzględnieniem Rosji i Iranu. Prowadzi badania nad rolą elit intelektualnych w transformowaniu systemów społeczno-politycznych, przyczynami, przebiegiem i skutkami konfrontacji Rosji i Iranu z Zachodem, identyfikowaniem wzorów kultury i mentalności w tekstach literackich i publicystycznych, a także – transformacją.

Katarzyna KOSOWSKA – adiunkt w Instytucie Rosji i Europy Wschodniej na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ. Obszary badań: gospodarka państw regionu eurazjatyckiego, bezpieczeństwo ekonomiczne (w tym energetyczne) państw obszaru postsowieckiego, polityka energetyczna Federacji Rosyjskiej.